

Методи досліджень з історії місцевого самоврядування Південної України кінця XVIII – початку XX ст.

У статті розглядаються методологія та методика проведення історичних досліджень місцевого самоврядування південноукраїнських земель у складі Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. Головна увага концентрується на проведенні сучасних історичних досліджень. Пропонуються найбільш ефективні методи історичних досліджень у цьому напрямі.

Ключові слова: місцеве самоврядування, методи історичних досліджень, Південна Україна.

В данной статье рассматриваются методология и методика проведения исторических исследований местного самоуправления украинских земель в составе Российской империи конца XVIII – начала XX вв. Главное внимание концентрируется на проведении современных исторических исследований. Предлагаются наиболее удобные методы исторических исследований в данном направлении.

Ключевые слова: местное самоуправление, методы исторических исследований, Южная Украина.

In given article the methodology and a technique of carrying out of historical researches of local government of the Ukrainian earths as a part of Russian empire of the end XVIII – the beginnings of the XX-th centuries are considered. The main attention concentrates on carrying out of modern historical researches. The most convenient methods of historical researches in the given direction are offered.

Key words: local government, methods of historical researches, Southern Ukraine.

Розвинуті органи державного управління є невід'ємною частиною демократичного устрою системи державної влади, громадянського суспільства, яке характеризується органічним поєднанням інтересів людини, суспільства та держави з ефективною системою владних противаг, прозорістю роботи політичних інститутів, розвинутим почуттям відповідальності громадян і управлінців різних ланок за результати своєї діяльності.

Головним завданням сучасного українського державотворення є радикальна зміна системи державного управління, що потребує проведення широкомасштабних реформ, основна мета яких полягає у перетворенні існуючої адміністративної системи на один із визначальних чинників прискорення соціально-економічного розвитку регіонів. Українське суспільство, забезпечуючи ефективну організацію виконавчої влади на центральному та місцевому рівнях управління та формуючи сучасну систему місцевого самоврядування, не може не враховувати як новітній світовий досвід державотворення, так і історичний, що дає змогу вивчати та аналізувати процес становлення Української держави. Управлінські відносини минулих епох не зникають безслідно, вони продовжують функціонувати в нових суспільних відносинах як успадковані культура та технологія управління, свідомість людей, суб'єктивні права та обов'язки, законність, існуючий правовий порядок тощо.

Проведення аналізу діяльності місцевих органів державної влади та управління кінця XVIII – початку XX ст. на прикладі Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній дасть змогу прослідкувати загальний процес формування та розвитку, механізм дії державного апарату Російської держави на регіональному рівні.

Дореволюційна історіографія з проблеми міського самоврядування досить чисельна: Г.Ге [1], Д.Горловський [2], А.Грабовський [3] та ін. Незважаючи на те, що низка праць має публіцистичний характер, більшість із них містить широкий матеріал правових норм, основних положень "Жалуваної Грамоти" 1785 р. та практичної роботи органів самоврядування. У роботах зроблено спроби узагальнити досвід міських громадських управлінь, визначено перспективи їх подальшого розвитку, розглянуто на загальноросійському рівні системи міської власності. Проте незначне висвітлення у цій групі робіт знайшли питання соціально-економічного спектру системи міського самоврядування. Деякі з них, наприклад, проблеми становлення і функціонування міської земельної та промислової власності, аналіз їх структури і практичної роботи, зовсім залишилися поза увагою дослідників. Дана група праць дозволяє зрозуміти засади функціонування міського самоврядування.

У радянській історіографії в окремих нечисленних роботах Л.Веліхова [4], А.Чернова [5], А.Дубровніної [6], А.Міронова [7] та ін. розглядався механізм виборчої системи: майновий, соціальний, національний склад виборців. У сфері економічної діяльності надавалася загальна характеристика роботи органів міського самоврядування без ґрунтовного аналізу використання різних форм міської власності окремих регіонів чи міст. Це зумовлювалось упередженням негативним ставленням до буржуазного самоврядування в цілому і до його господарської діяльності зокрема. Разом із тим ознайомлення з роботами радянської доби дало можливість осягнути джерелознавчі та методологічні аспекти нашого питання, зрозуміти, що комплексне вивчення діяльності органів міського громадського управління Південної України не виділялось в окреме комплексне наукове дослідження.

У зв'язку з відродженням національного суверенітету, розбудовою незалежної держави і проведенням широкого спектру реформ в Україні 1990-х рр. активізувалися наукові пошуки та переосмислення історичного потенціалу українського державотворення, у тому числі й багатого історичного досвіду місцевого (міського) самоврядування у працях. У наш час критично переосмислюється одновимірність теоретико-методологічних підходів при вивченні складних процесів історичного минулого. Особливістю досліджень даного періоду є: 1) регіоналізація досліджень; 2) різні аспекти проблеми місцевого самоврядування України дореволюційної доби привертають увагу не тільки істориків, а й правознавців, політологів, економістів. Водночас, розходження у поглядах теоретиків та практиків на дану проблему свідчать про те, що в Україні ще й на сьогодні не сформувався єдиного розуміння суті та призначення органів міського самоврядування.

У попередніх дослідженнях майже не звертали увагу саме на методиці проведення досліджень з історії місцевого самоврядування південноукраїнського регіону.

Дане дослідження є спробою визначити найбільш ефективні методи історичних досліджень з історії місцевого самоврядування південноукраїнського регіону кінця XVIII – початку XX ст.

Методологічною базою О.С.Двуреченської у дисертації "Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.)" методологічною базою стали принципи історизму, об'єктивності, системності та всебічності. В роботі були використані загальнонаукові (аналізу та синтезу, індукції та дедукції, історичний, логічний, системно-структурний, моделювання), загальноісторичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний) та спеціально-історичні (хронологічний, проблемно-хронологічний, періодизації) методи [8, с. 5–6]. Використання зазначених методів дослідження допомогло досліднику прийти до висновку, що за вказаний період історії міського самоврядування Катеринослава воно перетворилося з малопопулярного серед населення органу влади на провідну міську установу, яка вивела місто на рівень потужного адміністративного, промислового і культурного центру Російської імперії [8, с. 192].

У дисертаційному дослідженні М.Е.Кавуна "Походження та рання історія Катеринослава" методологічна база базується на подібних методах, як і у О.С.Двуреченської. Використані основні методологічні принципи історичної науки: історизму, системності, наукової об'єктивності при висвітленні історичних процесів, явищ та фактів. При розробці теми використовувались загальнонаукові (статистичний, класифікації, актуалізації), конкретно-наукові та спеціально-історичні (синхронний, діахронний) методи [9, с. 5–6]. Це дозволило досліднику прийти до висновків, що дослідження феномену міста на теренах Південної України має проводитись з урахуванням регіональних особливостей урбанізації, прагнення вироблення єдиної методики датування міст є фактично недосяжним, Катеринослав можна класифікувати як потужний поліфункціональний центр і являє собою характерний приклад інтенсивного впливу на динаміку розвитку міста суб'єктивних чинників – дій високих посадових осіб [9, с. 182–186]. Хоча на території Південної України всі міста були засновані з волі високих посадових осіб, тобто адміністративним шляхом із занесенням їх до "штату", тому не дуже зрозумілим є визначення Катеринослава як характерного прикладу. Подібних прикладів було багато у різних містах і більше схоже на закономірність розвитку міст Південної України, ніж окремого міста.

А.О.Дорошева у своїй роботі "Самоврядування в приморських містах України у другій половині XIX ст." використала значно більший методологічний потенціал. Використовувались цікаві методи: теоретичного узагальнення, соціально-детерміністичний, тлумачення правових приписів, актуалізації та інші. Зазначені методи дозволили дослідниці проаналізувати явища, що становили предметне поле дослідження, розкрити внутрішні механізми роботи міських дум та управ, стверджувати, що розвиток і функціонування органів міського самоврядування були детерміновані розвитком суспільства [10, с. 5–7].

Цікаве дослідження було проведено О.М.Бобковою "Адміністративна та культурно-просвітницька діяльність А.Я.Фабра на Півдні України", в якій поряд із традиційними загальнонауковими, конкретно-науковими та спеціально-історичними методами історичних досліджень були використані біографічний та біоісторіографічний методи [11, с. 5–7]. Використання персоністичного підходу вимагає реконструкції біографії історичних особистостей, висвітлення суспільно-політичних, історичних поглядів на людину, характеризується персона в певному періоді та інше. В результаті відбувається "діалог культур". Біограф у цьому разі вступає в діалог з представником іншої культури крізь призму власної культури. Сьогодні склалось декілька підходів до проведення біографічних досліджень: досліджувати біографії тільки українців за походженням або представників усіх національностей, які внесли помітний внесок у розвиток українських земель. Зважаючи на те, що Південна Україна – традиційно багатонаціональний регіон, то досліджувати необхідно біографії всіх національностей та всіх соціальних станів, які брали участь у роботі місцевого самоврядування, оскільки своєю роботою створювали колорит регіону, як адміністративний, так і соціально-культурний. В історичних дослідженнях біографічний та біоісторіографічний методи застосовуються лише для дослідження однієї конкретної особи або декількох особистостей, що виробляє створення власного "героя" крізь призму його світогляду, обставин життя та діяльності. Таким чином створюється історія однієї (або декількох) особи на тлі певних (глобальних або регіональних) історичних подій. Щодо досліджень місцевого самоврядування даний підхід фактично можливий, оскільки необхідно вчитись на кращих зразках управлінської та організаційної діяльності.

Ми вважаємо, що використання даних підходів може збагатити історію південноукраїнських муніципалітетів крізь призму аналізу життєвих стратегій, кар'єр, політичних, господарських позицій у діяльності певних соціальних груп. Просопографічний аналіз дасть можливість виробити своєрідний соціально-професійний колективний портрет діячів органів місцевого самоврядування. Так, у роботі В.В.Володько [12] завдяки використанню даного аналізу вдалось виявити, що в системі управління Київського намісництва сформувалась стійка система родинно-протекціоністських зв'язків. Якщо використати просопографічний аналіз щодо системи управління південноукраїнським регіоном, то виявляється інша, відмінна, картина, оскільки тут склалась система соціальної або професійної вертикальної залежності.

У дослідженні Д.Ю.Аверіної-Лугової "Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність" теоретико-методологічна основа залишається традиційною, використовуються методи об'єктивності, історизму, системності. Позитивним моментом у дисертаційному дослідженні можна вважати використання історіософських підвалин у вивченні аспекту історії міської повсякденності, що розглядається в урбанологічному контексті, доповнений окремими положеннями синергетичної концепції та теорії еволюції мегаринку. Використання історіософських підвалин вдалось органічно вивчити не тільки міську торгівлю, управління, освіту, господарство та інші моменти, а й архітектоніку міст, стилістичне оформлення середовища, інженерно-комунікаційний аспект міського устрою, реалізацію базових людських потреб міського життя (забезпечення продовольства, потреби в безпеці, гігієні, відпочинку) [13, с. 5–7]. Порівняно з іншими типовими дослідженнями міст Південної України це дослідження можна вважати новаторським.

В основному у всіх роботах, присвячених діяльності місцевого самоврядування Південної України, не тільки в дисертаційних дослідженнях, але й у монографіях [14–17], наукових статтях [18–19] та інших публікаціях, головним чином простежується регіональний підхід. Можна погодитись, що він необхідний для врахування особливостей розвитку території (в нашому випадку Південної України), оскільки визначає особливий підхід центральної влади до управління регіоном, виокремлює специфіку політичного, релігійного, соціального, етнічного та культурного досвіду. Об'єднання різних періодів розвитку Південної України дозволить співставити та визначити якісні й кількісні зміни, що відбулись у даному регіоні.

Ще одна спільна риса, притаманна всім дослідженням місцевого самоврядування Півдня України, полягає в тому, що використовується юридичний метод, який полягає у відтворенні правових меж роботи громадських інститутів влади. Але головний акцент робиться на розгляді головних законодавчих актах зазначеного періоду (Жалувана Грамота 1785 р., Міське Положення для Одеси 1863 р., Міське Положення 1870 р., Міське Положення 1892 р.), а більшість законодавчих актів залишаються майже не дослідженими та невідомими. В Повних зібраннях законів Російської імперії їх майже 1000, опрацювання та розгляд яких дасть більше можливостей для розуміння роботи органів місцевого самоврядування. Тому в цьому разі використання порівняльно-правового методу дозволить виявити доцільність, ефективність існування того чи іншого громадського інституту напрямом співставлення зі схожими інститутами губернської та земської влади, що існували паралельно, відобразити культуру управління саме південноукраїнським регіоном.

Широковживаний статистичний метод визначає суму показників за конкретними категоріями, що дозволяє використати кількісні показники. Але співставлення наборів цифр та відсотків зі спогадами учасників тих подій може значно поповнити картину певного періоду, міста, регіону; відобразити особливості Південної України та її відмінності по відношенню до інших територій України та Росії в цілому.

Використання подібних методів дослідження з історії місцевого самоврядування робить усі дослідження певним чином типовими, оскільки в кожній роботі прослідковуються спільні риси з уніфікації управлінської системи, майже не враховуючи особливостей кожного окремого регіону у культурі управління посадових осіб, діяльності колегіального правління, врахування опозиційних настроїв серед міського населення, направлення скарг до центрального уряду, діяльності фінансових інститутів влади, податкову політику центрального уряду до регіонів та інші обставини.

Таким чином, найбільш розповсюдженими виступають основні методи наукових досліджень (загальнонаукові, загальноісторичні, спеціально-історичні), які не є фундаментальними та виступають як конкретні пізнавальні засоби, що необхідні для реалізації підходів та принципів, викладених у меті та завданнях певного дослідження.

Поряд з даними методами доцільно було б використовувати також і діахронний аналіз, що вимагає вивчення сутнісно-просторової природи історичної реальності. Він дає можливість вивчити внутрішні але тимчасові процеси та порівняти їх.

У своїй роботі І.Студенніков звертає увагу на міждисциплінарному характері регіональних досліджень, під яким розуміє синтез результатів науково-дослідної діяльності представників різних дисциплін у процесі комплексного вивчення об'єкта і кола проблем [20, с. 67–78]. Використання даного підходу хоча і можливо, але корисний він для теоретичного дослідження певних закономірностей і не дасть повною мірою визначити особливості одного регіону щодо інших.

Я.Верменич корисними визнає локальні дослідження у регіоналістиці і розглядає у вигляді нової політичної історії – осмислення особливостей ментальності, політичної культури, громадських настроїв

на територіальному рівні [21, с. 13–28]. У перспективі дані дослідження будуть мати привабливий характер, оскільки дадуть можливість простежити суспільні настрої, уподобання, розширити предметне поле досліджень, відійти від вивчення певних процесів, а більше звернутись до людей та їх проблем на локальному рівні.

Серед найбільш уживаних методів регіональних досліджень Я.Верменич відмічає біогеодетерміністичний метод, який розглядає національний простір як етносоціоприродне явище, як систему, окремі елементи якої взаємодіють із середовищем і створюють під їх впливом власну культуру життєзабезпечення. Зазначає, що геокультурний підхід дає змогу розкрити самобутній регіональний різновид культури крізь призму їх зв'язків із простором, його кліматичними та гідрологічними особливостями [22, с. 3–21].

Можна погодитись із думкою М.Кирчаніва про те, що сучасна українська методологія та історіографія користуються радянським потенціалом із невеликим використанням західних методів [23, с. 79–88], в основному це "local government study". Можна розвинути цю думку і про те, що не було створено і нової схеми історії місцевого самоврядування, а сучасна українська історіографія успадкувала не тільки радянський потенціал, але й дореволюційний. У багатьох роботах хоча й наголошується на переосмисленні історії, але практично можна констатувати, що здебільшого відроджуються старі проблеми. Продовжують традиційно існувати хронологічні періоди з відповідними оцінками (кінець XVIII ст. – 1870 р.; 1870–1917 рр.), проблеми, предметні поля досліджень, точки зору на результати діяльності та інше.

Таким чином, можна зазначити, що найбільш поширеними методами історичних досліджень місцевого самоврядування є загальнонаукові (аналізу та синтезу, індукції та дедукції, історичний, логічний, системно-структурний, моделювання), загальноісторичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний) та спеціально-історичні (хронологічний, проблемно-хронологічний, періодизації). Вони дозволяють досліджувати події та факти у взаємозв'язку, простежувати історичні зміни, їх специфічність, проводити паралелі, вивчати синхронно різні події. Хоча слід зазначити, що найбільш перспективними методами досліджень історії місцевого самоврядування ми вважаємо використання просопографічного аналізу, історіософських підвалин у вивченні аспекту історії міської повсякденності, діахронний аналіз, які дадуть змогу розширити предметне поле досліджень, виробити соціо-професійний портрет діячів місцевого самоврядування Півдня України, відобразити інженерно-комунікативну сферу міст, вивчити ментальність, культуру управління, місцеві уподобання та інші аспекти муніципального життя.

У перспективі даних досліджень можна уточнити специфіку діяльності місцевого самоврядування південноукраїнського регіону.

Література

1. Ге Г. Н. Исторический очерк г. Николаева при устье Ингула (1790–1890) / Г. Н. Ге. – Николаев : Русская тип., 1890. – 122 с.
2. Горловский Д. Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона / Д. Н. Горловский. – Херсон : Тип О. Д. Ходушиной, 1896. – 97 с.
3. Градовский А. Д. Начала русского государственного права : собрание сочинений / А. Д. Градовский. – СПб. : Типо-литогр. М. П. Фроловой, 1904. Т. 9. – Ч. 3. – 1904. – 628 с.
4. Велихов Л. А. Основы городского хозяйства / Л. А. Велихов. – М. : Госиздат., 1928. – 467 с.
5. Государственные учреждения России в XVIII–XIX в.: законодательные материалы : справ. пособие / подгот. к печ. А. В. Чернов ; М-во высш. и средн. спец. образования РСФСР. – М. : Моск. гос. ист.-архивный ин-т, 1960. – 579 с.
6. Дубровніна А. Б. Суспільний лад, механізми управління та право України в період розкладу соціально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.): конспект лекцій / А. Б. Дубровніна. – К. : Наука, 1966. – 112 с.
7. Миронов А. Русский город: социальное, экономическое, демографическое развитие в 1740–1861 гг. / А. Миронов. – М., 1975. – 386 с.
8. Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Двуреченська О. С. ; Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2007. – 238 с.
9. Кавун М. Е. Походження та рання історія Катеринослава : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Кавун М. Е. ; Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 223 с.
10. Дорошева А. О. Самоврядування в приморських містах України у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Дорошева А. О. ; Ізмаїльський державний університет. – Ізмаїл, 2009. – 198 с.
11. Бобкова О. М. Адміністративна та культурно-просвітницька діяльність А.Я.Фабра на Півдні України (30-ті – перша половина 60-х років XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Бобкова О. М. ; Сімферопольський національний ун-т. – Сімферополь, 2007. – 196 с.
12. Володько В. В. Чиновники системи управління та судочинства Київського намісництва (80-ті – перша половина 90-х рр. XVIII ст.): соціо-професійний портрет : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Володько В. В. ;

Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2007. – 239 с.

13. Аверіна-Лугова Д. Ю. Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Аверіна-Лугова Д. Ю. ; Сімферопольський національний ун-т. – Сімферополь, 2009. – 174 с.

14. Ефремова Н. Н. Развитие самоуправления городов : историко-правовое исследование / Н. Н. Ефремова ; отв. ред. Л. С. Мамут ; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М. : Наука, 1995. – С. 258–270.

15. Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття : монографія / Л. О. Цибуленко. – Херсон : Айлант, 2003. – 160 с.

16. Історія Одеси / голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса : Друк, 2002. – 560 с.

17. Крючков Ю. С. История Николаева от основания до наших дней / Ю. С. Крючков. – Николаев : Атол, 1996. – 299 с.

18. Левченко Л. Взаємовідносини військових губернаторів з місцевим самоврядуванням Миколаєва у XIX ст. / Л. Левченко // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. III Миколаївська обл. краєзн. конф. – Миколаїв : Атол, 2000. – С. 100–103.

19. Циберт В. Становлення органів самоврядування міст Південної України в останній чверті XVIII – середини XIX століття / В. Циберт // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2003. – Вип. 16. – С. 30–34.

20. Студенніков І. Регіоналістика і регіонознавство: проблеми методології та категоріального апарату / І. Студенніков // Регіональна історія України. – 2007. – Вип. 1. – С. 67–78.

21. Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів / Я. Верменич // Регіональна історія України. – 2007. – Вип. 1. – С. 13–28.

22. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні / Я. Верменич // УїЖ. – 2001. – № 6. – С. 3–21.

23. Кирчанів М. Регіональні дискурси української історії / М. Кирчанів // Регіональна історія України. – 2007. – Вип. 1. – С. 79–88.